

УДК 341.485(=411.16)"1939/1945":316.75(497.11)"2005"
341.485(=411.16)"1939/1945":316.75(460)"2005"

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2024.1.mat.273-299>

Оригинални научни рад/Original scientific paper

Примљен/Received: 28. 10. 2023.

Прихваћен/Accepted: 26. 3. 2024.

Димитрије МАТИЋ

Институт за новију историју Србије, Београд

dikamatic@gmail.com

Наративи о Холокаусту и комеморације у Србији и Шпанији, с посебним освртом на 2005. годину*

Апстракт: Циљ рада је да прикаже сличности и разлике у односу српских и шпанских власти према комеморацији Холокауста у току 2005. године. У време 60. годишњице од окончања Другог светског рата дошло је до даље институционализације сећања на Холокауст одређивањем 27. јануара као званичног дана сећања на нивоу Европске уније и Уједињених нација. Ови транснационални процеси утицали су на српско и шпанско друштво на различите начине. Прилагођавање старих облика комеморације новим глобалним оквирима, на површину је изнело и друга питања – сећање на ратове, питање страдања српског/шпанског и јеврејског народа и њихов међуоднос, као и тумачење улоге локалних профашистичких снага у Холокаусту.

Кључне речи: политике сећања, комеморације, Холокауст, Србија, Шпанија, 2005.

Увод

За разумевање односа државе и њених политичких елита према Холокаусту неопходно је имати у виду два контекста – локални и глобални. Док је у првом случају реч о рецепцији страдања домаће јеврејске популације, или о схватању сарадње некадашњих локалних режима са наци-

* Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада Института за новију историју Србије у 2024. години бр. 451-03-66/2024-03/200016 од 5. 2. 2024.

стичком Немачком, глобални контекст развоја сећања на јеврејске жртве на тлу окупиране Европе доживео је значајне промене током протеклих деценија. Током хладноратовског периода блоковска подела Европе се у великој мери одражавала и на разумевање геноцида над Јеврејима. Док је на простору Источне Европе сећање на Холокауст било скоро искључиво уклопљено у наратив антифашизма и револуционарног комунистичког тријумфа, на Западу (нарочито у Савезној Републици Немачкој) је Холокауст, почевши од 1960-их, полако издвајан из оквира рата и виђен као јединствена историјска катастрофа.¹

Међутим, од друге половине 1980-их долази до неколико крупних глобалних промена које су, на посредан или непосредан начин, биле повезане са променом наратива о Холокаусту. Управо тих година, интензивира се академско интересовање за културу сећања и процесе формирања колективног памћења, што је у великој мери подстакнуто управо променом наратива о Холокаусту на Западу и великим научним полемикама у Немачкој.² Са друге стране, посвећивање посебне пажње јеврејским жртвама из времена Другог светског рата и потреба спречавања сличних злочина довели су до развоја међународног покрета за људска права, чиме је Холокауст почео да се учвршћује као питање људских права и темељан догађај у све већем склопу институционализоване међународне правде.³ Проблем масовног кршења људских права (у времену рата или током постојања ауторитарних режима) није више био уско везан само за контекст Другог светског рата, већ је свест о томе расла и по паду других диктаторских система – војних диктатура у Јужној Америци (посебно у Аргентини и Чилеу), комунизма у Источној Европи, распада Совјетског Савеза, краја апартхејда у Јужној Африци, геноцида и масовних злочина почињених у Руанди и бившој Југославији.⁴ Урушавањем ових режима, наметнуло се неколико питања: како и какве репарације понудити жртвама; на који начин се поставити према починиоцима који су били на челу свргнутих руководстава и како ће се друштво суочити са својом недавном насилном прошлошћу. Глобални развој транзиционе правде и

1 Jelena Subotić, *Žuta zvezda, crvena zvezda: Sećanje na Holokaust posle komunizma*, (Beograd: Clio, 2021), 36–38.

2 Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlost*, (Beograd: Čigoja štampa), 2006.

3 Subotić, *Žuta zvezda, crvena zvezda*, 39.

4 Andreas Huyssen, "International Human Rights and the Politics of Memory: Limits and Challenges", *Criticism: A Quarterly for Literature and the Arts* 4/2011, 609.

њених различитих механизма понудили су неке од одговора на то, како се друштво може суочити са таквом прошлошћу.⁵

Изузев утицаја на транснационалне процесе, колективне представе о Холокаусту постале су један од кључних темеља при конструкцији колективног европског идентитета у оквиру нових политика памћења Европске уније.⁶ Путем нових мнемоничких пракси, Холокауст је за Европу постао симбол онога што она треба да буде, али и онога што мора по сваку цену избећи и сузбити – идеје национализма, ксенофобије, етничког чишћења, прогона на основу културе, расе и вероисповести. Међутим, процесом увођења Холокауста у специфично европско памћење, откривени су и бројни недостаци таквог приступа. Овим се заједнички европски наратив градио првенствено путем указивања на негативне примере из историје.⁷ Такав приступ искључује проспективност – није се радило више о изградњи *новог човека* или *новог друштва*, већ су се друштвене вредности формирале око неопходности спречавања да се трагична прошлост понови. Уз то, временом је постало јасно да је у многим државама комеморисање Холокауста било подређено локалним приликама, те да је најпре послужило да се скрене фокус јавности са других, „мање пожељних“, епизода из националне историје.⁸

Почетком XXI века, заједнички европски наратив о Холокаусту и комеморативне праксе које су га пратиле, имали су знатан утицај на мнемоничке политике у Шпанији и Србији. Са приближавањем шездесете годишњице завршетка Другог светског рата умножавале су се и иницијативе којима се позивало на успостављање заједничких глобалних и европских пракси сећања на јеврејске жртве рата. Најважније иницијати-

5 Nico Wouters, “Transitional Justice and Memory Development in Europe“, *Transitional Justice and Memory in Europe (1945–2013)*, ed. Nico Wouters, (Cambridge: Intersentia, 2014), 369, 409–410; Примена наведених мера зависила је умногоме од локалног контекста и природе транзиције ка демократији, али бројне државе широм света (у Јужној Америци, Јужној Африци и земљама бившег Источног блока) одлучиле су се за примену неких од ових механизма, посебно оних у вези са политикама памћења.

6 Kuljić, *Kultura sećanja*, 47–48; Daniel Levy, Natan Sznaider, “Memory Unbound: The Holocaust and the Formation of the Cosmopolitan Memory“, *European Journal of Social Theory* 5/2002, 103.

7 Cecilie Felicia Stockholm Banke, “Remembering Europe’s Heart of Darkness: Legacies of the Holocaust in Post-war European Societies“, *A European Memory?: contested histories and politics of remembrance*, eds. Małgorzata Pakier, Bo Stråth, (New York: Berghahn Books, 2010), 169.

8 Alejandro Baer, Natan Sznaider, *Memory and Forgetting in the Post-Holocaust Era: The Ethics of Never Again*, (London: Routledge, 2017), 5–6.

ве овог типа из 2005. године биле су *Резолуција Европског парламента о сећању на Холокауст, антисемитизам и расизам*, као и *Резолуција Генералне скупштине Уједињених нација о памћењу Холокауста*.⁹ Управо оваква институционализација сећања, као и потреба за истицањем привржености Европској унији и њеним вредностима, допринели су томе да се у Србији и Шпанији током 2005. године више пажње посвети жртвама нацизма. Са друге стране, сећање на страдање Јевреја постало је блиско повезано са процесима преиспитивања сопствене ратне прошлости.

Шпанија

За разумевање односа Шпаније према Холокаусту и развоја културе сећања у наредним деценијама, неопходно је указати на специфичности политике према Јеврејима током 1930-их и 1940-их година. Положај јеврејске заједнице унеколико се изменио током постојања Друге републике, у периоду до избијања Грађанског рата (1931–1936). Са једне стране, републиканске владе су олакшале процес стицања држављанства за Сефарде и за Јевреје из Мароканског протектората, као и имиграцију јеврејских усељеника из бројних европских земаља и Турске, а нарочито из Немачке, након доласка нациста на власт 1933. године. Са друге стране, у конзервативним и католичким круговима јачао је антисемитски дискурс, док су фалангистичке присталице од 1935. све чешће физички нападале Јевреје, њихове радње и удружења.¹⁰ Након избијања Грађанског рата 1936, сукобљене стране су се значајно разликовале у погледу ставова према јеврејској заједници, што је пресудно утицало и на доношење конкретних мера. На франкистичком делу територије званична пропаганда, под утицајем и нацистичке Немачке као главног непријатеља новог режима, означила је „јудео-масонску и комунистичку заверу“, док је антисемитски дискурс нарочито интензивирао од 1938. године. Системских расних закона (налик на оне у Немачкој) није било, те је опхођење саме власти према јеврејском становништву зависило првенствено од њихо-

9 “Resolution on Remembrance of the Holocaust, Anti-Semitism and Racism“, *European Parliament*, 27. 1. 2005, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2005-0018_EN.html (датум приступа 1. 4. 2023); “Resolution 60/7 on Holocaust Remembrance“, *United Nations General Assembly*, 1. 11. 2005, <https://daccess-ods.un.org/tmp/6806555.39035797.html> (датум приступа 1. 4. 2023).

10 Paris González-Albo Manglano, “El antisemitismo como arma de guerra: los judíos en España desde la II República hasta 1945 a través de la prensa”, (Tesis Doctoral, Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Filología, 2022), 123–129, <https://docta.ucm.es/entities/publication/a63e7791-bfe0-4b86-9a53-a3093e6cb306> (datum pristupa 5. 3. 2024).

ве лојалности новом систему. Док су присталице режима могле бити и у привилегованом положају, његови противници су најчешће били жртве антисемитских напада, државне репресије, те принуђени на давање „добровољних“ новчаних прилога држави.¹¹ Посебно је важан став и самог „шефа државе“, Франциска Франка. Његов однос према Јеврејима није било толико негативан да би подстакао систематску репресију према њима, нити толико позитиван да би обуставио антисемитску пропаганду; штавише, током Другог светског рата он је помогао јеврејским заједницама да побегну од Холокауста.¹²

Грађански рат у Шпанији окончан је победом франкистичке стране априла 1939. године, уз савезништво и материјално-војну помоћ фашистичке Италије и нацистичке Немачке. У контексту шпанске позиције према Јеврејима, важну улогу у даљем заоштравању мера имали су антисемитски настројени високи функционери режима блиски са Немачком.¹³ Међутим, избијањем Другог светског рата, а нарочито након капитулације Француске 1940. године, важност Шпаније као формално неутралне земље значајно је порасла. Позиција Шпаније посебно је била важна за две групе људи – за јеврејску популацију која је тражила спас од Холокауста у окупираној Европи, и за бројну шпанску емиграцију која је напустила земљу крајем Грађанског рата услед супротстављања франкизму и потом се населила махом у Француској. У току прве половине Другог светског рата (до 1943. године), Шпанија је задржала блискост са силама Осовине, што се огледало највише у слању бораца на Источни фронт у оквиру Плаве дивизије (*La División Azul*), док је у потоњим годинама настојала да се приближи Савезницима и тиме дистанцира од ранијих

11 Marta Simó Sánchez, “España y el holocausto: entre la salvación y la condena al exterminio para la población judía”, *Hispania Nova* 1/2019, 144, 148; Са друге стране, на републиканском делу територије није било никаквих посебних мера према Јеврејима. Значајна помоћ Другој шпанској републици стигла је од Интернационалих бригада, међу којима је било и 5.000 до 10.000 јеврејских добровољаца.

12 Javier Domínguez Arribas, “Francoist Antisemitic Propaganda, 1939–1945”, *Spain, the Second World War and the Holocaust: history and representation*, eds. Sara Brenneis, Gina Herrmann, (Toronto: University of Toronto Press, 2020), 347.

13 У току 1940. и 1941. године забрањени су бројни јеврејски верски обреди и праксе (у вези са склапањем брака, обрезивањем, сахрањивањем), поједине јеврејске организације су распуштене, католичанство је наметнуто јеврејској деци у државним школама, а прописана су и ограничења за молитву у синагогама. Josep Calvet, “Spain and Jewish Refugees during World War II: A Difficult Balance: Free Entrance, Expulsions and Detentions”, *Bystanders, Rescuers or Perpetrators?: The Neutral Countries and the Shoah*, eds. Corry Guttstadt et al., (Berlin: International Holocaust Remembrance Alliance, 2016), 114.

веза са Хитлером и Мусолинијем. Оваква спољнополитичка опредељеност Мадрида била је у непосредној вези и са односом према јеврејским избеглицама у току рата.

Тако се могу разликовати три фазе шпанске политике према њима: прекогранично кретање било је могуће без додатних административних ограничења (1939–1940); до почетка 1943. године власти су појединим избеглицама дозвољавале да се населе у земљи, а друге су, најчешће услед притиска из Берлина, депортовале назад преко Пиринеја, док је од 1943. већини Јевреја дозвољен боравак у Шпанији, док се не одлуче за даљу емиграцију ка Америци или британској Палестини. Упркос ограничењима, процењује се да је око 15.000 Јевреја успело да током рата, управо преко Шпаније, побегне од нацистичке репресије. Други светски рат нарочито се одразио и на положај шпанских републиканаца у окупираној Европи, махом ветерана из Грађанског рата и касније бораца у француској војсци или покрету отпора. Франков режим одбио је да их призна за држављане Шпаније, те су као политички затвореници послати у концентрационе логоре попут Маутхаузена, Равензбрика и Бухенвалда. Рачуна се да је неколико хиљада републиканаца изгубило живот у логорима, највише у Маутхаузену.¹⁴

Сећање на страдање ове две заједнице (Јевреја и републиканаца), као и на улогу франкистичке Шпаније у томе, пролазило је кроз бројне промене у наредним деценијама. У време Франкове диктатуре формиран је званични наратив о томе како су шпанске дипломате спасиле од Холокауста на хиљаде Јевреја у окупираној Европи, негујући тиме својеврстан херојски мит о „шпанским Шиндлерима“.¹⁵ Ипак, сећање на патње у Маутхаузену постало је изузетно важно за шпанске емигрантске кругове, док је власт у самој земљи до почетка 1970-их најчешће цензурисала мемоаре, публицистику и научну продукцију о овим догађајима. Франковом смрћу и почетком демократске транзиције започиње и мењање ових колективних рецепција. Путем објављивања све већег броја публикација о Шпанцима у нацистичким логорима, продубљивало се и сазнање о том

14 *Ibid.*, 115; Sara Brenneis, Gina Herrmann, “Introduction“, *Spain, the Second World War and the Holocaust*, 6, 8.

15 Alejandro Baer, Pedro Correa Martín-Arroyo, “The Politics of Holocaust Rescue Myths in Spain: From Francoist Humanitarianism to the Righteous Diplomats“, *Bystanders, Rescuers or Perpetrators?*, 216; Међутим, истраживања су показала да су акције спасавања Јевреја биле у највећој мери самосталне иницијативе појединих дипломата, док су их неретко шпанске власти у томе ометале.

страдању.¹⁶ Иако сама Шпанија није имала непосредно искуство Холокауста, што је умногоме спутавало развој културе сећања, ипак је ратно страдање Јевреја почело све више да добија на јавном значају у годинама након увођења демократије.¹⁷

Ипак, почетком новог миленијума, а нарочито након промене власти 2004. године, долази до суштинског преокрета по питању политике сећања и пракси јавних комеморација у вези са Холокаустом. Тада долази до учвршћивања и институционализације европског и глобалног памћења Холокауста. Шпанија се прикључила оваквим иницијативама и у јануару 2000. била је једна од потписница Стокхолмске декларације о сећању на Холокауст. Исте године, Скупштина Аутономне заједнице Мадрида, уз учешће јеврејске заједнице, званичном комеморацијом обележила је Јом Хашоа, Дан сећања на жртве Холокауста.¹⁸ Овим корацима, у Шпанији је започета званична јавна комеморација јеврејских жртава Другог светског рата. Међутим, тек 2004. године, променом власти и доласком Хосе Луиса Родригеса Сапатера из Социјалистичке партије на место премијера, почиње да се формира нови оквир сећања који се не може посматрати изван контекста нове културе сећања на Грађански рат и жртве франкизма. Наиме, Сапатерова влада је одлучила да раскрсти са Пактом заборава (*Pacto del Olvido*), неформалним договором између политичких елита власти и опозиције из времена транзиције који се односио на избегавање суочавања са репресивним наслеђем франкизма. Главни носиоци ове борбе за „повратак историјског памћења“ биле су организације које су се залагале за ексхумацију масовних гробница широм Шпаније. Сапатеро је одлучио да изађе у сусрет овим захтевима убрзо по доласку на власт, те је у септембру 2004. формирана Међуминистарска комисија у циљу поправљања статуса жртава Грађанског рата и франкистичке диктатуре, што је напослетку представљало само први корак ка усвајању Закона о историјском памћењу 2007. године.¹⁹

16 Sara Brenneis, “Spain’s Mauthausen: Narratives of the Nazi Deportation of Spanish Republicans, 1946–2018”, *Spain, the Second World War, and the Holocaust*, 274–275, 287.

17 Alejandro Baer, “Los vacíos de Sefarad. La memoria del Holocausto en España”, *Política y Sociedad* 3/2011, 505–506.

18 *Ibid.*, 507–508.

19 Paloma Aguilar Fernández, *Políticas de la memoria y memorias de la política. El caso español en perspectiva comparada*, (Madrid: Alianza Editorial, 2008), 423; Omar Encarnación, *Democracy without Justice in Spain. The Politics of Forgetting*, (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014), 159.

Новe политике према прошлости остављале су простора и за памћење јеврејских и републиканских жртава Другог светског рата, понекад чак у истом дану. На седници Владе Шпаније 10. децембра 2004. одлучено је да се 27. јануар, у спомен на ослобођење Аушвица, прогласи за *Званични дан сећања на Холокауст и превенције злочина против човечности*.²⁰ Тада је истакнуто да је дан сећања успостављен према међународним препорукама везаним за Холокауст, а напоменута је и европска димензија обележавања констатовањем да је већина европских земаља одабрала баш тај датум. Истог дана, шпански премијер се налазио у службеној посети Москви, те је искористио прилику и да се сусретне са „децом рата“, односно људима који су као деца емигрирали у Совјетски Савез због ужаса Грађанског рата. Сусрет је прошао срдечно, а Сапатеро је обећао нове мере којима би им олакшао приступ документима и здравствено-социјалној нези.²¹

Овакво спајање обележавања Холокауста и неопходности непонављања злочина против човечности имало је велику важност не само за шпанску владу, већ и за ширу јавност. Слика Холокауста, која првенствено служи као опомена будућим генерацијама против нових геноцида и масовних кршења људских права, била је једна од доминантних у шпанској штампи у време 60. годишњице ослобођења Аушвица, када је први пут обележен званични дан памћења на државном нивоу. Тих дана, водећи шпански листови најчешће су објављивали текстове чисто информативног карактера – о околностима и главним местима страдања Јевреја, нацистичкој идеологији као темељу геноцида, затим су преношена сведочења преживелих и бораца против нацизма. Сви су се слагали око чињенице да геноцидна разарања и масовни ратни злочини нису нестали са 1945. годином, али су ипак идеолошке концепције дневних листова одређивале који ће злочини бити истакнути као опомена. Новине које су биле наклоњеније грађанској опцији и умереној левици, попут листова *Ел Паис* и *Ла Вангардија*, од ваневропских сукоба наводиле су Руанду, Бурунди, Камбоџу и Судан, а од европских само сукобе у бившој Југосла-

20 “Orden AEC/4150/2004, de 15 de diciembre, por la que se publica el Acuerdo del Consejo de Ministros de 10 de diciembre de 2004, por el que se establece el día 27 de enero como Día Oficial de la Memoria del Holocausto y la Prevención de los Crímenes contra la Humanidad”, *Boletín Oficial del Estado*, 15. 12. 2004, <https://www.boe.es/eli/es/o/2004/12/15/aec4150> (datum pristupa 1. 4. 2023).

21 Daniel Utrilla, “Emotivo encuentro con los “niños de guerra” en Moscú”, *El Mundo*, 11. 12. 2004.

вији.²² Са друге стране, *АБЦ* и *Ел Мундо* су са позиција конзервативне деснице указивали на друге примере. *АБЦ* је помињао комунистичке режиме који су однели милионе живота широм света, док је *Ел Мундо* посебно указао пажњу на жртве баскијске терористичке организације ЕТА које су, према том тумачењу, биле и даље запостављене од стране актуелних шпанских власти.²³

Међународно и државно обележавање 27. јануара 2005. такође је привукло пажњу шпанских медија, али је извештавање и овом приликом у највећој мери било само информативно. Централна међународна комеморација, уз присуство највиших светских званичника, одржавала се у самом Аушвицу. Дневни листови извештавали су највише о самом току церемоније, као и о главним порукама светских лидера. Посебан осврт на присуство шпанске делегације дао је једино *Ел Паус*. Док је у уводном чланку 27. јануара похваљена влада због учешћа на церемонији, успостављања званичног дана сећања, као и увођења учења о Холокаусту у шпанске школе, дотле је већ наредног дана уследила критика због тога што је шпанска делегација у Пољској била присутна на недовољно високом дипломатском нивоу, односно, јер је у Аушвиц отпутовао само председник Сената Хавијер Рохо.²⁴ Са друге стране, прва државна комеморација, одржана 27. јануара у свечаној сали Конгреса, била је конципирана тако, да најпре ода пошта двома кључним заједницама жртава – Јеврејима и републиканцима заточеним у логорима. Церемонија паљења шест свећа била је усклађена са већ успостављеном комеморативном праксом Јад Вашема, док су свечане говоре одржали представници државе, Савеза јеврејских заједница, ромске заједнице и шпанског удружења Амикал де Маутхаузен (*Amical de Mauthausen*) које је представљало републиканце.²⁵

22 José Antich, "Auschwitz en el recuerdo", *La Vanguardia*, 28. 1. 2005; Carlos E. Cué, "El Congreso recuerda por primera vez el Holocausto judío y a sus víctimas españolas", *El País*, 28. 1. 2005.

23 "Memoria del horror", *ABC*, 28. 1. 2005; Cayetana Álvarez de Toledo, "Auschwitz y las víctimas", *El Mundo*, 21. 1. 2005.

24 "Memoria y Holocausto", *El País*, 27. 1. 2005; Pilar Bonet, "Auschwitz une al mundo contra el odio", *El País*, 28. 1. 2005.

25 "Las conmemoraciones de las liberaciones", *¡Nunca más! – Boletín de información y comunicación de la Amical de Mauthausen y otros campos*, no. 18, marzo de 2005; Међутим, неколико месеци касније се организација Амикал де Маутхаузен нашла у центру скандала када је откривено да је њен председник Енрик Марко лажирао своју биографију. Шпански историчар Бенито Бермехо, проучавајући Шпанце депортоване у нацистичке логоре, открио је да Марко никада није био заточен у логору Флосенбирг (како је тврдио), већ да је Други светски рат највећим делом провео на

Наредни кључни датум који се односио на комеморацију Холокауста био је ослобађање Маутхаузена. Централна церемонија поводом јубиларне 60. годишњице ослобађања логора одржана је 8. маја уз присуство значајног броја некадашњих републиканских заточеника, док је први пут у Маутхаузену учествовао и шпански премијер. Овај јубилеј био је од великог значаја за шпанску јавност, али и самог Сапатера. Позивајући се на изворе из Владе, *Ел Паис* је навео да је одлазак у Маутхаузен био лична Сапатерова иницијатива, мотивисана најпре жељом да се истакне допринос Шпанаца у европској борби против фашизма и нацизма и ради подстицања политике помирења унутар саме Шпаније, где је током тих месеци све што је имало везе са „историјским сећањем“ и Грађанским ратом изазивало дубоку поларизацију међу грађанима.²⁶ Имајући у виду чињеницу да је ово био први пут да је један шеф Владе Шпаније одао пошту републиканским жртвама на месту њиховог највећег страдања у окупираној Европи, штампа је испратила ову комеморацију са великом пажњом. Медији су највише извештавали о Сапатеровој поруци преживелима, којом је истакао да се ужаси нацизма више никад не смеју поновити и да су патње републиканаца увећане тиме што их се отаџбина, односно Франкова Шпанија, потпуно одрекла и препустила Хитлеру.²⁷ Међутим, кључну полемику по овом проблему изазвало је питање заставе које су се вијориле на комеморацији. Док је дипломатским протоколом било предвиђено да буду заступљене само републиканска и државна заставе, окупљени грађани носили су и оне са левичарским симболима, обележјима шпанских региона, али и индепендистичке каталонске заставе. Тако је конзервативни АБЦ оптуживао премијера за савезништво са присталицама независности Каталоније и са комунистима који су „у годинама након нацистичких ужаса сејали бол по великом делу Европе“, док је *Ел Паис* чврсто стао у одбрану истицања републиканске заставе, за коју је истакао да су је „мушкарци, жене и деца бранили све до последње

добровољном раду у Немачкој. Бермехо је послао писмо о својим сазнањима премијеру Сапатеру, а у мају 2005. је и сам Марко био принуђен да се огласи и да призна обману. О „случају Марко“ детаљно је писао шпански писац и професор књижевности Хавијер Серкас у својој књизи *Уљез*; Javier Cercas, *El Impostor*, (Barcelona: Literatura Random House, 2014).

26 Peru Egurbide, “Una iniciativa personal de Zapatero”, *El País*, 8. 5. 2005.

27 Cristina Sen, “Zapatero rescata el legado republicano como semilla de la España actual”, *La Vanguardia*, 9. 5. 2005; Luis Ayllón, “Zapatero, entre dos banderas”, *ABC*, 9. 5. 2005; Peru Egurbide, Carlos E. Cué, “Zapatero proclama en Mauthausen: ‘Nunca más a la locura de la guerra’”, *El País*, 8. 5. 2005.

жртве у борби против фашизма у Шпанији између 1936. и 1939, као и у време заточеништва у нацистичким логорима“.²⁸ Даљи допринос поларизацији у вези са комеморацијом у Маутхаузену представљало је и контрадикторно извештавање о стварном броју жртава и преживелих. Број преминулих Шпанаца у логору кретао се између 5.000 и 7.000, док су за број преживелих чешће навођени прецизнији подаци – од 2.325 до 2.335.²⁹

На тај начин је 2005. представљала кључну годину током које је дошло до суштинске промене односа шпанске државе према Холокаусту, али и према сопственим грађанима који су били жртве нацизма. Са променом политике сећања према франкизму и отпочињањем процеса усвајања Закона о историјском памћењу, у Шпанији је дошло и до исказивања већег поштовања према жртвама Другог светског рата. Међутим, то је са собом донело друге изазове, што се посебно односило на специфично шпанско тумачење термина „Холокауст“. Управо тих година, „Холокауст“ је почео да се користи као нека врста универзалног назива за дефинисање бројних масовних ратних злочина и није више представљао јединствену ознаку којом се описивало само страдање Јевреја у Хитлеровој Европи. Тако су најпре у сфери историографије бројни домаћи и инострани аутори почели да користе термине „геноцид“ и „Холокауст“ не би ли описали ратне злочине и репресивну праксу франкизма у току Грађанског рата. У сфери званичне политике према прошлости Холокауст је такође почео да поприма једно универзално значење да би се њиме истакле нацистичке праксе уништења у ширем смислу.³⁰ Тако су током 2005. године републиканске жртве једнако обележаване као и јеврејске, а понекад је и примат првих над другим жртвама постајао очигледан. Наиме, 18. маја Републиканска левица Каталоније (*Esquerra Republicana de Catalunya*) поднела је Уставној комисији Конгреса предлог резолуције под називом *Одговорност шпанске државе за Холокауст*. Подносиоци предлога, којег су подржале све странке изузев Народне партије (*Partido Popular*), говорили су искључиво о кривици Франкове Шпаније за остављање републиканаца на милост и немилост Хитлеру, док о ставу тадашњег режима према јеврејским жртвама није било речи. Тада се у Конгресу могло чути о „пра-

28 Ayllón, “Zapatero, entre dos banderas”; Ignacio Sánchez Cámara, “El azar y la nece(s)idad”, *ABC*, 9. 5. 2005; “El año de Mauthausen”, *El País*, 8. 5. 2005.

29 Sen, “Zapatero rescata el legado republicano”; Ayllón, “Zapatero, entre dos banderas”; Egurbide, Cué, “Zapatero proclama en Mauthausen”; Carlos E. Cué, “Supervivientes de 18 países piden en Mauthausen que no se olvide el horror nazi”, *El País*, 8. 5. 2005.

30 Baer, Sznajder, *Memory and Forgetting*, 92, 97–98.

вом републиканском Холокаусту“ и „Шпанцима који су били жртве Холокауста у логорима за истребљење“.³¹

Стога је 2005. година на више начина означавала прекретницу за политике сећања према Холокаусту у Шпанији. Преиспитивањем односа државе према франкизму и придавањем већег значаја жртвама Грађанског рата отворен је простор и за комеморацију јеврејског и републиканског страдања. Међутим, коришћење термина „Холокауст“ ради описивања страдања свих наведених жртава довело је и до извесне маргинализације јеврејских жртава и њихове подређености патњама Шпанаца, било оних из 1930-их или 1940-их година. Са друге стране, као што је показала и дебата у Уставној комисији Конгреса од 18. маја, преиспитивање улоге Франковог режима у истребљивању Јевреја у Европи уопште није било на дневном реду.

Србија

Однос према Холокаусту у Србији знатно се разликовао од ситуације у Шпанији, како због искуства непосредне немачке окупације и огромног страдања цивилног становништва у току рата, тако и због специфичности развоја послератне културе сећања у доба социјализма и по распаду Југославије 1990-их година. Након војног слома у априлу 1941, територија Краљевине Југославије била је подељена на неколико анектираних и окупираних делова, а простор данашње Србије је највећим делом у време рата био под директном немачком војном окупацијом. Мере против Јевреја у окупираној Србији успостављене су већ у априлу и мају: уведени су им обавезно ношење жуте траке, радна обавеза, забрана рада у јавној служби, коришћења градског превоза и куповине у продавницама, док им је употреба јавних чесми дозвољена тек након „аријеваца“.³² По избијању устанка у Србији у лето 1941. јачала је и одлучност окупатора да убрза „коначно решење јеврејског питања“, те је у првој години рата било тешко разлучити када је Холокауст био независан процес, а када део општег страдања цивила. Јеврејски мушкарци били су међу првим жртвама Холокауста и највећи број њих убијен је до краја 1941. године. Јеврејски логор на Старом сајмишту (*Judenlager Semlin*) основан је у децембру 1941. и ту су углавном били жене и деца чији су мушки чланови породица убијени у масовним стрељањима током јесени исте године. До маја

31 Cortes Generales, *Diario de Sesiones del Congreso de los Diputados*, Comisión Constitucional, núm. 286 de 18/05/2005, 3, 6.

32 Subotić, *Žuta zvezda, crvena zvezda*, 73.

наредне године, према одлукама немачких власти у Берлину, убијени су сви заточени Јевреји на Сајмишту, највећим делом у специјализованом гасном камиону („душегупка“).³³ Процењује се да се укупан број страдалих Јевреја са подручја окупиране Србије кретао између 11.400 и 11.700, док је само у логорима Топовске шупе и Старо сајмиште живот изгубило 86,47% од свих страдалих Јевреја са окупиране територије.³⁴ Главну одговорност за спровођење Холокауста носиле су немачке окупационе снаге (креирањем политике истребљења, управљањем логорима и директним извршењем егзекуција), док су домаћи колаборационисти имали секундарну улогу. Влада Милана Недића спроводила је интензивну антисемитску пропаганду, отпуштала је са посла Јевреје и Роме, те је уз помоћ Специјалне полиције и љотићеваца вршила одузимање њихове имовине, хапшење и предавање немачким властима.³⁵

По ослобођењу земље и успостављању социјалистичког система власти, доминантна улога главног тумача прошлости постала је резервисана за комунистичку партију, односно државу, које су путем различитих друштвених организација, институција и социјалних активности, попут образовања, музеја, подизања споменика и одржавања јавних комеморација, креирале културу сећања сходно сопственим политичким интересима. Оваква култура сећања потенцирала је херојску слику рата у којој су партизански отпор и борба представљали централни део историјског наратива о Другом светском рату. У том процесу, цивилне жртве чије страдање није било примарно везано за револуцију и отпор, имале су секундарно место у историјском сећању.³⁶ Тиме је главни носилац сећања на ужасе Холокауста остала јеврејска заједница. Однос државе најбоље се огледао на примеру Старог сајмишта, једног од централних места страдања, када је у питању Холокауст у окупираној Србији. У току рата, на простору Сајмишта постојала су чак три логора: Јеврејски логор Земун, који је након уништења јеврејских цивила 1942. трансформисан

33 Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992), 447.

34 Драган Цветковић, *Од Топовских шупа до Сајмишта: Квантитативна анализа холокауста у окупираној Србији*, (Београд: Музеј жртва геноцида, 2021), 249, 255.

35 Subotić, *Žuta zvezda, crvena zvezda*, 77; Rade Ristanović, „Uloga i mesto Odeljenja specijalne policije u okupacionom aparatu, 1941–1944“, *Eskalacija u Holokaust: Od streljačkih vodova do gasnog kamiona koncentracionog logora na Sajmištu: Dve odlučujuće faze Holokausta u Srbiji*, ur. Vjeran Pavlaković, (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2017), 119–120.

36 Давор Д. Стипић, „Однос према Холокаусту у Југославији (1945–1991)“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2022), 333–334.

у Прихватни логор Земун (*Anhaltelager Semlin*), намењен за интернирање чланова покрета отпора и радно способних мушкараца (најчешће Срба са подручја окупирани Србије и НДХ), док је логор од маја до јула 1944. био под управом усташких власти.³⁷ У послератном добу, павиљони Сајмишта били су коришћени као седиште омладинских радних акција и уметнички атељеи, упркос томе што су иницијативе за меморијализацију постојале још од краја 1950-их.³⁸ До промена је дошло тек пред распад СФРЈ, те је 1987. Скупштина Београда донела решење да Сајмиште прогласи за „културно добро“ и одлучила да на том простору подигне споменик.³⁹

Са приближавањем рата и распада државе мењали су се и планови за уређење и меморијализацију тог простора, што је представљало одраз суштинског политичко-идеолошког заокрета у Србији. Тако су у јавном простору крајем 1980-их и почетком 1990-их година паралелно постојала два доминантна наратива у контексту српског страдања у Другом светском рату и Холокауста – стари социјалистички наратив о херојској борби и страдању народа Југославије против фашизма и нови дискурс који је проистекао из јачања српског национализма и тиме посебно истицао страдање Срба као главних жртава рата. Опстајање ова два наратива за време власти Слободана Милошевића могло се најбоље приметити у говорима званичника на комеморацијама, као и током церемоније откривања споменика на Сајмишту у априлу 1995. године.⁴⁰ У том периоду почиње потенцирање веза између Старог сајмишта и Јасеновца. Године 1992. установљен је *Дан сећања на жртве геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима* који се обележавао централном манифестацијом, управо на простору Сајмишта сваког 22. априла, у спомен на пробој ло-

37 Koljanin, *Nemački logor*, 446–449.

38 Olga Manojlović Pintar, Aleksandar Ignjatović, „Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat”, *Kultura sjećanja 1941: Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević, (Zagreb: Disput, 2008), 106–108.

39 Историјски архив Београда (ИАБ), Збирка Бошка Новаковића (1595), к. 3, Кратак историјат подизања споменика на простору „Меморијала Сајмиште“; Стипић, „Однос према Холокаусту“, 172–173.

40 Jovan Bajford, *Staro sajmište: Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, (Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2011), 162, 172–175; Nenad Makuljević, *Memorija i manipulacija: Spomenička politika u Srbiji 1989–2021*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2022), 13–16; Најбољи пример за то је откривање споменика и нове спомен-плоче на Сајмишту 1995. године. Споменик и први део текста на спомен-плочи били су део старог дискурса („родољубима“ и „учесницима НОБ-а“ дата је предност у хијерархији жртава), док је други наглашавао страдање Срба под усташком и мађарском окупацијом, те су жртвама Сајмишта „придодати“ и Срби страдали у Јасеновцу и Новосадској рацији.

гораша Јасеновца из 1945. године.⁴¹ Иако званично посвећен свим страдалим цивилима на простору бивше Југославије, *Дан сећања* и комеморативне праксе које су га пратиле, повремено су доводиле до тога да су примат током обележавања највише имале жртве страдале на простору НДХ. Тиме је Сајмиште, на неки начин, постало меморијална „исповест“ Јасеновца и централно место комеморације страдања Срба у Другом светском рату, што је у одређеној мери доводило и до маргинализације сећања на конкретно искуство јеврејског страдања у том логору.⁴² Уз то, простор на новобеоградској обали Саве остајао је потпуно запуштен. Допринос општој конфузији о будућности тог простора пружале су и нејасне формулације градских урбанистичких планова, у којима су се на једном месту могле наћи идеје и о враћању функције сајма, као и издвајању посебне меморијалне целине.⁴³

Политике сећања према Холокаусту нису се значајније измениле ни након пада режима Слободана Милошевића 2000. године, мада је до промена дошло на другим пољима. Тежња за учлањењем у Европску унију утицала је на то да се обележавању Холокауста посвети нешто више пажње, те је учешће државе у глобалним и европским телима посвећеним Холокаусту постало нека врста спољнополитичке обавезе и жеље за истицањем привржености европским вредностима.⁴⁴ Са друге стране, тежња нових власти да раскрсте са комунистичким наслеђем (промена имена

41 Другим чланом Закона о оснивању Музеја жртава геноцида, усвојеним у јулу 1992. године, предвиђено је да се 22. април обележава као дан сећања на жртве геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима (Закон о оснивању Музеја жртава геноцида, *Службени гласник Републике Србије* 49/1992). Међутим, 22. април је добио статус државног празника (који се обележава радно) тек изменама Закона о државним и другим празницима 2011. године, када је званично усвојен и нови назив – *Дан сећања на жртве холокауста, геноцида и других жртава фашизма у Другом светском рату*. У истом делу Закона (члан 5) је и 21. октобар установљен као државни празник (*Дан сећања на српске жртве у Другом светском рату*), у спомен на немачке репресалије над цивилима у Крагујевцу и околним местима из јесени 1941. године (Закон о изменама и допунама Закона о државним и другим празницима у Републици Србији, *Службени гласник Републике Србије* 92/2011).

42 Jovan Byford, „Put do ‘srpskog Yad Vashema’: Manipulacije povijesti logora Sajmište i Jasenovac“, *Jasenovac: manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić, Stipe Odak, Danijela Lucić, (Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 2018), 104.

43 Manojlović Pintar, Ignjatović, „Prostori selektovanih memorija“, 109.

44 Jovan Byford, “Between Marginalization and Instrumentalization: Holocaust Memory in Serbia since the Late 1980s”, *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, eds. John-Paul Himka, Joanna Beata Michlic, (Lincoln: University of Nebraska Press, 2013), 541; Lea David, “Holocaust Discourse as a Screen Memory: the

улица, закона, школских уџбеника, државних празника) и да уместо партизана истакну четнике као „идеалне претке“, суштински је изменила званични национални наратив о Другом светском рату,⁴⁵ што се ипак није значајније рефлектовало на меморијализацију Холокауста. Међутим, на институционалном нивоу дошло је до других промена. Трансформацијом Савезне Републике Југославије у Државну заједницу Србија и Црна Гора 2003. године дошло је до преласка надлежности са савезног на републички ниво. Тада су под ингеренцију републичког Министарства рада, запошљавања и социјалне политике потпале обавезе у вези са организовањем комеморативних активности, заштитом културног наслеђа, војних меморијала и места страдања.⁴⁶ Тако је питање креирања званичног наратива о Другом светском рату и формално доспело у надлежност Републике Србије, што је важно у контексту посматрања догађаја из 2005. године.

У Србији је у време обележавања јубиларне 60. годишњице окончања Другог светског рата у неколико наврата одавана пошта жртвама Холокауста, при чему су се истицала два кључна датума – 27. јануар и 22. април. На међународном плану, централна комеморација одржана је у Аушвицу поводом 60. годишњице ослобођења логора, на којој је било планирано и учешће највиших званичника Србије и Црне Горе. Имајући у виду да је у питању био међународни скуп од изузетног значаја, донета је одлука да тамо буде присутна највиша савезна делегација.⁴⁷ Међутим, до њиховог одласка није дошло. Председник Србије и Црне Горе Светозар Маровић је отказао посету из приватних разлога, док министар одбране Првослав Давинић није успео да га замени због квара на авиону.⁴⁸ Стога су Србију и Црну Гору у Аушвицу представљали једино амбасадор у Пољској Рамиз Башић, као и трочлана делегација Савеза јеврејских општина.⁴⁹ Овакве необичне околности отказивања одласка делегације у Пољску изазвале су осуду у појединим медијима. Док су државни званичници истицали да је у питању била „виша сила“ и да је важност комемора-

Serbian Case”, *(Mis)Uses of History: History as a Political Tool in the Western Balkans (1986–2012)*, eds. Srđan M. Jovanović, Veran Stančetić, (Beograd: CSDU Press, 2013), 66.

45 Jelena Đureinović, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*, (London: Routledge, 2020).

46 Ауторизовани текст интервјуа са Дејаном Ристићем, у поседу аутора, 7. 3. 2023.

47 „Ne zaboraviti Aušvic”, *B92*, 27. 1. 2005. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2005&mm=01&dd=27&nav_category=78&nav_id=160879 (датум приступа 1. 4. 2023).

48 „Ни Маровић, ни Давинић“, *Вечерње новости*, 28. 1. 2005.

49 „Voz opomene stigao u Aušvic“, *Danas*, 28. 1. 2005.

ције у Аушвицу била од споредног значаја, дотле је неодлазак делегације у *Блицу* и *Политици* назван „нашом срамотом пред светом“ и дипломатским гафом.⁵⁰ Ипак, из Савета министара СЦГ долазиле су опречне информације о Маровићевој спречености. Док је из Маровићевог кабинета саопштено да је остао у земљи због температуре, Давинић је као разлог навео породичне проблеме председника.⁵¹

У исто време, важан догађај представљало је и одржавање свечане трибине поводом 27. јануара која је приређена у Сава центру. Организатори трибине били су новинска агенција Танјуг и Савез јеврејских општина Србије и Црне Горе, а свечану академију употпуњавали су поздравни говори, сведочења преживелих, као и посебан музички и драмски програм. Иако из организације ове свечаности посвећене жртвама Холокауста нису стајале државне власти, присуством високих функционера ипак је исказан посебан значај трибини. Догађају су присуствовала тројица министара Републике Србије, председник Скупштине Србије Предраг Марковић, министар одбране СЦГ Давинић, градоначелник Београда Ненад Богдановић, као и највиши представници војске, цркве и дипломатског кора. Поздравна писма свечаној академији упутили су председник Србије Борис Тадић и министар спољних послова СЦГ Вук Драшковић, уз најважнију поруку да се ужаси Холокауста не смеју заборавити, нити негирати.⁵² Главне поруке на самом догађају биле су посвећене сећању на Аушвиц, Холокауст у Европи и опасностима савременог антисемитизма, док је мало речи било о жртвама Холокауста са подручја Србије и Југославије. Уз важан изузетак излагања Александра Гаона, заменика председника Савеза јеврејских општина, посебних осврта на страдања Јевреја са простора Србије није било.⁵³ Упркос томе што је комеморативна трибина посвећена ослобођењу Аушвица одржана у Сава центру, уз присуство највиших државних функционера и представника верских заједница, то није привукло већу пажњу штампаних медија. Неки од најтиражнијих београдских листова (*Политика*, *Вечерње новости*, *Блиц*, *Данас*) свели су извештавање на пренос кратких агенцијских вести о поменутом догађају. Највише пажње комеморацији придато је у

50 Ana Ćubela, „Naša sramota“, *Blic*, 29. 1. 2005; Биљана Чпајак, „Дипломатски гаф“, *Политика*, 29. 1. 2005.

51 „Давинић: Квар при узлетању“, *Политика*, 29. 1. 2005; Чпајак, „Дипломатски гаф“.

52 „О Аушвицу – 60 godina posle“, *Bilten Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore – Jevrejski pregled*, februar 2005.

53 „Izlaganja na komemorativnom skupu u Beogradu 27. januara“, *Bilten Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore – Jevrejski pregled*, mart 2005.

Јеврејском прегледу, званичном гласилу Савеза јеврејских општина, што је одавало утисак да је трибина ипак имала превасходни значај ограничен на саму јеврејску заједницу.

Ипак, као и сваке претходне године, централне комеморативне активности посвећене сећању на жртве Другог светског рата биле су предвиђене за 22. април. Према речима историчара Дејана Ристића, тадашњег саветника у Министарству рада, задуженог за заштиту војних меморијала и места страдања, априлске комеморације 2005. нису се битније разликовале од оних које су одржаване још од успостављања *Дана сећања* 1992. године, те је намера државних власти била да се заједнички ода пошта свим жртвама рата са територије бивше Југославије, без обзира на њихову етничку или верску припадност.⁵⁴ Међутим, влада Војислава Коштунице је те године одлучила да ипак промени дотадашњу праксу и буде покровитељ тродневног скупа (22–24. април) посвећеног, не само страдалима у Другом светском рату, већ и жртвама других геноцида XX века. На тај начин, заједнички су обележене 90. годишњица турског геноцида над Јерменима и Грцима и 60. годишњица геноцида који су усташе починиле над Србима, Јеврејима и Ромима. Програм свечаности обухватао је полагање венаца на споменик на Старом сајмишту, патријархово служење парастоса жртвама у Саборној цркви, међународни научни симпозијум под називом „Истина о геноциду – услов мира и стабилности“ у просторијама Народног позоришта, као и културно-уметнички програм.⁵⁵ Овом приликом је од посебне важности био поменути симпозијум у организацији Фонда за истраживање геноцида којим је руководио Милан Булајић, некадашњи директор Музеја жртава геноцида. Иако посвећен људима страдалим у геноцидном и другом масовном насиљу XX века, симпозијум је ипак највише простора оставио за Србе страдале на простору НДХ. Када је у питању Холокауст, на конференцији су поменути једино Јевреји страдали у окупираној Европи и геноцид над јеврејским народом који су починиле усташе.⁵⁶ Као и током претходног периода, ни у време годишњице 2005. године, није се посебно истицало питање комеморације јеврејске популације са територије Србије, окол-

54 Интервју са Дејаном Ристићем.

55 „Истина о геноциду – услов мира и стабилности“, *Vlada Republike Srbije*, 28. 3. 2005, <https://www.srbija.gov.rs/vest/23901/istina-o-genocidu-uslov-mira-i-stabilnosti.php> (датум приступа 1. 4. 2023).

56 *Jasenovac 1945–2005/06: 60/61 godišnjica herojskog proboja zatočenika 22. aprila 1945: dani sećanja na žrtve genocida nad Jermenskim, Grčkim, Srpskim, Jevrejskim i Romskim narodima*, ur. Milan Bulajić, (Beograd: Pešić i sinovi: Fond za istraživanje genocida, 2006), 9–12.

ности њеног истребљења, као и конкретне улоге окупатора и колаборациониста у спровођењу Холокауста.

Напоследку, 2005. година је за Србију била важна у контексту комеморације Холокауста на два начина: усвајање резолуције Генералне скупштине УН у новембру о обележавању 27. јануара подстакло је државне власти да од наредне године уврсте тај датум у званични календар комеморација,⁵⁷ док је прво значајније међународно признање држави на пољу образовања и обележавања Холокауста дошло у виду извештаја *Организације за европску безбедност и сарадњу* – ОЕБС.⁵⁸ Извештај ОЕБС-а је најпре укључивао похвале посвећене активностима Јеврејског историјског музеја, Одбора за Јасеновац Српске православне цркве, Музеја жртава геноцида, као и активностима на подручју образовног програма у школама.⁵⁹ Иако је тиме званична политика сећања добила неку врсту међународне валидације, наведена анализа комеморативних пракси ипак је пропустила да обухвати неке од важнијих недостатака оваквог вида меморијализације: превиђање/игнорисање специфичног искуства Холокауста на простору окупиране Србије и стављања доминантног фокуса на страдање у НДХ, што је у одређеној мери могло послужити и националистичкој (ре)интерпретацији прошлости.⁶⁰

Завршна разматрања

Средина прве деценије XXI века била је од посебне важности када је у питању сећање на Холокауст, било на глобалном, или локалном нивоу. Обележавање 60. годишњице од завршетка Другог светског рата обновило је старе и подстакло нове дебате и интерпретације прошлости, нарочито по питању масовног страдања цивилног становништва. На пољу глобалног и европског сећања дошло је до чвршће институционализације сећања на Холокауст, што је најпре било видљиво у усвајању нових резолуција од стране Европског парламента и Генералне скупштине УН. Ови транснационални процеси меморијализације нису могли мимоићи ни Србију ни Шпанију, али су ипак локалне прилике одиграле пресудну улогу у обли-

57 Тим поводом, премијер Србије Војислав Коштуница је 27. јануара 2006. свечано открио нову спомен-плочу на простору некадашњег логора Топовске шупе.

58 David, "Holocaust Discourse as a Screen Memory", 70–71; Интервју са Дејаном Ристићем.

59 Organization for Security and Co-operation in Europe, *Education on the Holocaust and on Anti-Semitism: An Overview and Analysis of Educational Approaches*, (Warsaw, 2005), 43, 47, 96.

60 David, "Holocaust Discourse as a Screen Memory", 71; Subotić, *Žuta zvezda, crvena zvezda*, 106.

ковању политике сећања према Холокаусту. Такве унутрашње прилике морале су узимати у обзир неколико појединачних фактора: историјско искуство земље у контексту Холокауста и/или савезништва са нацистичком Немачком, послератни друштвено-политички развој државе и промене у култури сећања које су га пратиле, као и виђење прошлости од стране нових политичких елита које су дошле на власт почетком новог века.

Нове праксе сећања на нивоу Европске уније знатније су утицале на прилике у Шпанији него у Србији, што се нарочито могло приметити по начину комеморације 27. јануара 2005. године, било на унутрашњем, или европском плану. Шпанска влада је предухитрила Европски парламент и у децембру 2004. одредила 27. јануар као званични Дан сећања на жртве Холокауста, што је први пут и обележено на државном нивоу седницом у шпанском парламенту 2005. године. Са друге стране, државни врх у Београду одао је пошту жртвама Холокауста учешћем на свечаној трибини у Сава центру у организацији Танјуга и Савеза јеврејских општина, док су централне комеморативне активности посвећене страдалим из Другог светског рата остале везане за 22. април. За Србију је, за разлику од Шпаније, далеко значајнија била резолуција УН-а из новембра 2005, због чега су највиши државни функционери тек од наредне године одлучили да званично обележавају 27. јануар.⁶¹ Када су у питању централна европска церемонија у Аушвицу и њен значај за Србију и Шпанију, могли су се приметити слични обрасци у обе земље. Медији су помно испратили ток церемоније и говоре учесника, уз повремено критиковање државних дужносника због неупућивања највиших делегација на овако важну свечаност.

Начини комеморације Холокауста, посебно програм свечаности и пригодни говори државних челника, представљају прави одраз актуелне политике сећања. Власти и у Београду и у Мадриду определиле су се да на истим комеморативним свечаностима заједнички обележавају страдање цивилних жртава сопственог народа и Јевреја. Иако су се историјска искуства Другог светског рата Србије и Шпаније знатно разликовала, видови меморијализације цивилних жртава тог периода имали су бројне заједничке елементе. У свечаним говорима најчешће се могло чути о ужасима Холокауста (нарочито у самом Аушвицу), научним чињеницама о истребљењу јеврејске популације и циљевима нацистичке идеологије, за-

61 Интервју са Дејаном Ристићем.

тим о неопходности да се избегну таква страдања у будућности и одлучног супротстављања сваком виду антисемитизма и порицања Холокауста.

Ипак, постојали су аспекти који током комеморативних активности нису били довољно уважени. Специфични положај и улога Франковог и Недићевог режима у Холокаусту никада у тим приликама нису истакнути нити дубље проблематизовани, док је готово сва одговорност за масовно страдање цивила приписивана искључиво нацистима. Ипак, одговорност Франциска Франка и његовог режима истицана је највише у контексту републиканских жртава (нарочито током Сапатове посете Маутхаузену), али указивања на његову политику према Јеврејима у току рата није било. У случају Србије, помињање Недићевих и Љотићевих формација у контексту ратних злочина је изостало. Мада, у том контексту је у Србији током 2005. ипак направљен нешто значајнији искорак него у Шпанији, посебно имајући у виду непосредно историјско искуство почињеног геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима, као и традицију заједничког одавања поште свим жртвама. Док је у Шпанији увођењем 27. јануара као Дана сећања на Холокауст и даље остао проблем недовољне видљивости специфичног јеврејског искуства са франкизмом у току Другог светског рата, дотле је током прве такве званичне комеморације у Србији 2006. године премијер лично поставио спомен-плочу управо у Топовским шупама, чиме је сећање на страдање локалног јеврејског становништва поново добило на значају.⁶²

Напоследку, важно је истаћи да су се промене односа Шпаније и Србије према меморијализацији Холокауста на почетку XXI века одвијале у контексту свеопште реинтерпретације прошлости везане за Шпански грађански рат и Други светски рат. Променом власти (у Србији 2000. и у Шпанији 2004. године) дошло је до крупних промена у политикама сећања, али се то ипак на различите начине одражавало на однос државе према Холокаусту. Залагањем за већу видљивост и проширивање права за жртве франкизма, Сапатова влада учинила је искорак у правцу меморијализације других категорија жртава, те је тиме већи значај почео да се придаје страдању Јевреја и републиканаца. Тако је 2004. и 2005. године у Шпанији ипак дошло до значајнијих промена комеморативних пракси у односу на ранији период, него што је то био случај у Србији. Са друге стране, главни токови нове доминантне културе сећања у Србији подразумевали су снажан антикомунистички наратив и истицање четника

62 Ипак, локације Топовских шупа и Старог сајмишта остале су у занемареном и рушевном стању и у наредним годинама, док је њихова коначна пренамена у меморијални центар омогућена тек законским решењем из 2020. године.

као нових „идеалних предака“, али овакав развој прилика није знатније утицао на рецепцију Холокауста, у поређењу са епохом претходних влада. Централна комеморативна манифестација посвећена српским и јеврејским жртвама Другог светског рата одржавана је сваког 22. априла без већих измена, док је важнија новина те, 2005. године, била усвајање препоруке из резолуције Уједињених нација да се 27. јануар адекватно обележи као међународни дан сећања на страдале у Холокаусту.

Резиме

Развој глобалног сећања на Холокауст, нарочито интензивира-но и институционализовано још од 1980-их година на нивоу Уједињених нација и Европске уније, одразио се на специфичан начин на мнемоничке прилике у Шпанији и Србији. Локални актери и политике памћења у ове две земље, условљени најпре унутрашњим друштвено-политичким кретањима и супротстављеним интерпретацијама ратова из прошлости (Шпанског грађанског рата и Другог светског рата), бирали су различите начине и стратегије за уклапање у нове глобалне оквире сећања на масовно страдање јеврејске популације. Шпанија је избегла директно учешће у Другом светском рату, самим тим и непосредно искуство са нацистичким плановима о истребљењу Јевреја. Међутим, антисемитска пропаганда, одређене антијеврејске мере, блиске везе са Хитлеровом Немачком, као и променљив однос франкистичког режима према јеврејским избеглицама били су део локалног историјског наслеђа и представљали су изазов за културу сећања шпанских политичких елита крајем XX и почетком XXI века. Са друге стране, непосредна нацистичка војна окупација, масовно страдање српског становништва широм Југославије, као и уништавање готово целокупне јеврејске популације у Холокаусту, били су главне одлике српског искуства Другог светског рата. Турбулентне смене политичких режима, распад Југославије и нови ратови утицали су на нагле и драстичне промене наративних оквира и учвршћивање сукобљених виђења претходног рата. У таквим околностима, Холокауст је, у мањој или већој мери, почетком новог миленијума тумачен као део колективног сећања на српске жртве геноцида.

Sources and Literature

- Istorijски архив Beograda. Fond 1595, Zbirka Boška Novakovića
- Autorizovani tekst intervjuа sa Dejanom Ristićem. U posedu autora. 7. 3. 2023.

- Cortes Generales. *Diario de Sesiones del Congreso de los Diputados*, Comisión Constitucional, núm. 286 de 18/05/2005.
- European Parliament. “Resolution on Remembrance of the Holocaust, Anti-Semitism and Racism”, 27. 1. 2005. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2005-0018_EN.html (datum pristupa 1. 4. 2023).
- *Jasenovac 1945–2005/06: 60/61 godišnjica herojskog proboja zatočenika 22. aprila 1945: dani sećanja na žrtve genocida nad Jermenskim, Grčkim, Srpskim, Jevrejskim i Romskim narodima*, ur. Milan Bulajić. Beograd: Pešić i sinovi; Fond za istraživanje genocida, 2006.
- „Ne zaboraviti Aušvic”. B92, 27. 1. 2005. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2005&mm=01&dd=27&nav_category=78&nav_id=160879 (datum pristupa 1. 4. 2023).
- “Orden AEC/4150/2004, de 15 de diciembre, por la que se publica el Acuerdo del Consejo de Ministros de 10 de diciembre de 2004, por el que se establece el día 27 de enero como Día Oficial de la Memoria del Holocausto y la Prevención de los Crímenes contra la Humanidad”. *Boletín Oficial del Estado*, 15. 12. 2004. <https://www.boe.es/eli/es/o/2004/12/15/aec4150> (datum pristupa 1. 4. 2023).
- Organization for Security and Co-operation in Europe. *Education on the Holocaust and on Anti-semitism: An Overview and Analysis of Educational Approaches*. Warsaw, 2005.
- United Nations General Assembly. “Resolution 60/7 on Holocaust Remembrance”, 1. 11. 2005. <https://daccess-ods.un.org/tmp/6806555.39035797.html> (datum pristupa 1. 4. 2023).
- Vlada Republike Srbije. „Istina o genocidu – uslov mira i stabilnosti“, 28. 3. 2005. <https://www.srbija.gov.rs/vest/23901/istina-o-genocidu-uslov-mira-i-stabilnosti.php> (datum pristupa 1. 4. 2023).
- Zakon o izmenama i dopunama Zakona o državnim i drugim praznicima u Republici Srbiji. *Službeni glasnik Republike Srbije* 92/2011. (Cyrillic)
- Zakon o osnivanju Muzeja žrtava genocida. *Službeni glasnik Republike Srbije* 49/1992. (Cyrillic)

- Aguilar Fernández, Paloma. *Políticas de la memoria y memorias de la política. El caso español en perspectiva comparada*. Madrid: Alianza Editorial, 2008.
- Baer, Alejandro. “Los vacíos de Sefarad. La memoria del Holocausto en España”. *Política y Sociedad* 3/2011, 501–518.
- Baer, Alejandro, Pedro Correa Martín-Arroyo. “The Politics of Holocaust Rescue Myths in Spain: From Francoist Humanitarianism to the Righteous Diplomats”. *Bystanders, Rescuers or Perpetrators?: The Neutral Countries and the Shoah*, eds. Corry Guttstadt, Thomas Lutz, Bernd Rother, Yessica San Román, 205–216. Berlin: International Holocaust Remembrance Alliance, 2016.
- Baer, Alejandro, Natan Sznajder. *Memory and Forgetting in the Post-Holocaust Era: The Ethics of Never Again*. London: Routledge, 2017.

- Bajford, Jovan. *Staro sajmište: Mesto sećanja, zaborava i sporenja*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2011.
- Brenneis, Sara. "Spain's Mauthausen: Narratives of the Nazi Deportation of Spanish Republicans, 1946–2018". *Spain, the Second World War, and the Holocaust: history and representation*, eds. Sara Brenneis, Gina Herrmann, 272–290. Toronto: University of Toronto Press, 2020.
- Brenneis, Sara, Gina Herrmann. "Introduction". *Spain, the Second World War, and the Holocaust: history and representation*, eds. Sara Brenneis, Gina Herrmann, 3–26. Toronto: University of Toronto Press, 2020.
- Byford, Jovan. "Between Marginalization and Instrumentalization: Holocaust Memory in Serbia since the Late 1980s". *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, eds. John-Paul Himka, Joanna Beata Michlic, 516–548. Lincoln: University of Nebraska Press, 2013.
- Byford, Jovan. „Put do ‘srpskog Yad Vashema’: Manipulacije povijesti logora Sajmište i Jasenovac“. *Jasenovac: manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić, Stipe Odak, Danijela Lucić, 87–110. Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 2018.
- Calvet, Josep. "Spain and Jewish Refugees during World War II: A Difficult Balance: Free Entrance, Expulsions and Detentions". *Bystanders, Rescuers or Perpetrators?: The Neutral Countries and the Shoah*, eds. Corry Guttstadt, Thomas Lutz, Bernd Rother, Yessica San Román, 113–122. Berlin: International Holocaust Remembrance Alliance, 2016.
- Cvetković, Dragan. *Od Topovskih šupa do Sajmišta: kvantitativna analiza holokaušta u okupiranoj Srbiji*. Beograd: Muzej žrtava genocida, 2021. (Cyrillic)
- David, Lea. "Holocaust Discourse as a Screen Memory: the Serbian Case". (*Mis Uses of History: History as a Political Tool in the Western Balkans (1986–2012)*), eds. Srđan M. Jovanović, Veran Stančetić, 63–87. Beograd: CSDU Press, 2013.
- Domínguez Arribas, Javier. "Francoist Antisemitic Propaganda, 1939–1945". *Spain, the Second World War, and the Holocaust: history and representation*, eds. Sara Brenneis, Gina Herrmann, 329–352. Toronto: University of Toronto Press, 2020.
- Đureinović, Jelena. *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*. London: Routledge, 2020.
- Encarnación, Omar. *Democracy without Justice in Spain. The Politics of Forgetting*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014.
- González-Albo Manglano, Paris. "El antisemitismo como arma de guerra: los judíos en España desde la II República hasta 1945 a través de la prensa". Tesis Doctoral, Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Filología, 2022. <https://docta.ucm.es/entities/publication/a63e7791-bfe0-4b86-9a53-a3093e6cb306> (datum pristupa 5. 3. 2024).
- Huyssen, Andreas. "International Human Rights and the Politics of Memory: Limits and Challenges". *Criticism: A Quarterly for Literature and the Arts* 4/2011, 607–624.

- Koljanin, Milan. *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.
- Levy, Daniel, Natan Sznaider. “Memory Unbound: The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory”. *European Journal of Social Theory* 1/2002, 87–106.
- Makuljević, Nenad. *Memorija i manipulacija: Spomenička politika u Srbiji 1989–2021*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2022.
- Manojlović Pintar, Olga, Aleksandar Ignjatović. „Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat”. *Kultura sjećanja 1941: Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević, 95–112. Zagreb: Disput, 2008,.
- Ristanović, Rade. „Uloga i mesto Odeljenja specijalne policije u okupacionom aparatu, 1941–1944“. *Eskalacija u Holokaust: Od streljačkih vodova do gasnog kamiona koncentracionog logora na Sajmištu: Dve odlučujuće faze Holokausta u Srbiji*, ur. Vjeran Pavlaković, 118–122. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2017.
- Stipić, Davor D. „Odnos prema Holokaustu u Jugoslaviji (1945–1991)“. Doktor-ska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2022. (Cyrillic)
- Stockholm Banke, Cecile Felicia. “Remembering Europe’s Heart of Darkness: Legacies of the Holocaust in Post-war European Societies“. *A European memory?: contested histories and politics of remembrance*, eds. Małgorzata Pakier, Bo Stråth, 163–174. New York: Berghahn Books, 2010.
- Subotić, Jelena. *Žuta zvezda, crvena zvezda: Sećanje na Holokaust posle komunizma*. Beograd: Clio, 2021.
- Wouters, Nico. “Transitional Justice and Memory Development in Europe“. *Transitional Justice and Memory in Europe (1945–2013)*, ed. Nico Wouters, 369–412. Cambridge: Intersentia, 2014.
- ABC
- *Bilten Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore – Jevrejski pregled*
- *Blic*
- *Danas*
- *El Mundo*
- *El País*
- *La Vanguardia*
- *¡Nunca más! – Boletín de información y comunicación de la Amical de Mauthausen y otros campos*
- *Politika* (cyrillic)
- *Večernje novosti* (cyrillic)

SUMMARY

Dimitrije Matic

NARRATIVES ON THE HOLOCAUST AND COMMEMORATIONS
IN SERBIA AND SPAIN, WITH A SPECIAL EMPHASIS
ON THE YEAR 2005

Abstract: This paper aims to analyze the approach of Serbian and Spanish authorities towards Holocaust commemoration during the year 2005. During the 60th anniversary of the end of the Second World War, there was further institutionalization of Holocaust memory by designating January 27 as the official day of remembrance on a global and European level. Adapting old forms of commemoration to new transnational frameworks brought other issues to the forefront – the memory of wars, the question of suffering of the Serbian/Spanish and Jewish people and the interpretation of the role of local fascist forces in the Holocaust.

Keywords: politics of memory, commemorations, Holocaust, Serbia, Spain, 2005

The development of global Holocaust memory, particularly intensified and institutionalized within the United Nations and the European Union, has had a distinct impact on the mnemonic conditions in Spain and Serbia. Local actors and memory politics in these two countries, influenced primarily by internal socio-political movements and conflicting interpretations of past wars (the Spanish Civil War and the Second World War), have chosen different strategies to integrate the remembrance of the mass suffering of the Jewish population into the new global frameworks. Spain avoided direct participation in the Second World War and did not have direct experience with the extermination of Jews. However, anti-Semitic propaganda, certain anti-Jewish measures, close ties to Hitler's Germany, and the variable stance of the Francoist regime toward Jewish refugees were part of the local historical legacy, which posed challenges to the culture of memory among Spanish political elites in the late 20th and early 21st century. On the other hand, the direct Nazi military occupation, the mass reprisals against the Serbs throughout Yugoslavia and the near-complete annihilation of the Jewish population in the Holocaust were the main features of the Serbian experience during the Second World War. Turbulent changes in political regimes, the breakup of Yugoslavia and new wars led to abrupt chang-

es in narrative, which solidified the conflicting views on the previous war. In such circumstances, the Holocaust, to a greater or lesser extent, was interpreted at the beginning of the new millennium as part of the collective memory of Serbian victims of genocide.